

JAN SZERUDA

Uwagi gramatyczne i tekstowo-krytyczne do nowoodkrytego rękopisu hebrajskiego Izajasza z Ain Fešha

Na wiosnę 1947 roku Beduini plemienia Taamire, szukając zgubionej owcy, natknęli się w dolinie Jordanu na grootę położoną wysoko w skale, ledwo widoczną z dołu. Miejsce to znajduje się w odległości 12 km na południe od Jerycha, 2 km na północ od pln.-zach. brzegu Morza Martwego, niedaleko ruin Chirbet Kumran, nazwane jest jednak — od dalej na południe znajdującego się źródła — Ain Fešha. W grocie tej znaleźli kilkanaście zwojów pergaminowych i skórzanych, okrytych płótnem zasmolowanym i włożonych do tzw. dżar, czyli glinianych dzbanów. Beduini pokazali znalezione zwoje szejkowi mahometańskiemu w Betlehemie. Ten, uważając, że ma do czynienia z rękopisami syryjskimi, skierował ich do kupca chrześcijańskiego. Ten znowu z kolei poinformował o tym Mar Atanazego Ješue Samuela, metropolitę syryjskiego klasztoru prawosławnego św. Marka w Jerozolimie, który nabył 4 rękopisy najlepiej zachowane. Działo się to na początku walk w Palestynie, w lecie 1947 roku. W kilka miesięcy później E. L. S u k e n i k, profesor Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie, nabył 6 zwojów wraz z fragmentami różnych rękopisów. Szósty zwój zawiera ostatnią, trzecią część księgi Izajasza, bardzo zbliżoną do tekstu masoreckiego (= t. mas.). Wśród zabytków prof. S u k e n i k a jest zwój zawierający ok. 20 *Hodajot*, tj. pieśni dziękczynnych, zbliżonych treścią i budową do psalmów kanonicznych, dalej zwój nazwany przez prof. S u k e n i k a od początkowych słów tekstu: „Wojną synów światłości z synami ciemności”, przedstawiający rzeczywistą lub wymyśloną walkę eschatologiczną. Prof. S u k e n i k ustala czas powstania tych zabytków na okres przed rokiem 70 po Chr. Część zwojów wraz z fragmentami Abakuka i in. opublikował S u k e n i k w dziele: *Megillot genuzot*, I 1948, II 1950.

Wśród zwojów nabytych przez metropolitę Samuela zasługuje na uwagę przede wszystkim pełny rękopis Izajasza. Jest to przypuszczalnie najstarszy ze znalezionych w grocie rękopisów. Drugi z rzędu ważny zwój (właściwie 2 zwoje) to dokument sekciarski: *Reguła*, zawierająca 11 kolumn tekstu na 5 skórzanych kartach. Wykazuje ona pokrewieństwa ideowe z dokumentami sekty damasceńskiej Nowego Przymierza, znalezionymi w r. 1896/97, ogłoszonymi w r. 1910 przez dr S. S c h e c h t e r a. Na treść składają się zasady i przepisy sekty. Na początku są napomnienia pod adresem zwolenników sekty (lub rytuał ceremonij wstępnych

dla kandydatów), następnie zbiór zasad, w końcu reguły i przepisy z podaniem kary za ich przekraczanie. Trzeci zwój nabyty przez Mir Samuela jest komentarzem (właściwie midraszem) do 2 pierwszych rozdziałów księgi Abakuka. Autor komentował księgę w duchu swych czasów, a więc wyraz *kasdim* (= Chaldejczycy) w 1,6 tłumaczy *kitti'im* (Grecy? Rzymianie?), którzy uciskali jego lud. Zwój składa się z 2 kart skórzanych zszytych i miał pierwotnie co najmniej 13 kolumn. Początek jest bardzo uszkodzony: dolna część zwoju z biegiem czasu uległa rozpadowi. Czwarty zwój, własność metropolity Samuela, jeszcze nie został otworzony i odcyfrowany. J. C. Treverowi udało się w kwietniu 1949 roku otworzyć fragment (kolumnę) i stwierdzić, że zwój zawiera apokalipsę aramejską Lamecha, wymienianą w wykazach starochrześcijańskich pism apokryficznych, uważaną za źródło pseudepigrafu Enocha 106—108. Kolumny fragmentów tego zwoju mają po 37 rzędków. W posiadaniu metropolity Samuela jest kilka fragmentów, wśród których Trever znalazł 3 najistotniejsze fragmenty zwoju Daniela, 7 fragmentów dwóch kolumn nieznanego dotąd zwoju psalmów hebrajskich, drobny ułamek papirusowy z kilku wyrazami i kawałeczek surowej skóry również z kilku wyrazami.

O losach zawartości groty w r. 1947 i 1948 nie ma dotychczas autentycznych wiadomości. Wiadomo tylko, że w lecie 1947 r. członkowie syryjskiej gminy prawosławnej odszukali grootę, gdzie jeszcze znaleźli nierozbitą dżarę, okruchy innych dżar i fragmenty rękopisów. Tymczasem w lutym 1948 roku Syrowie weszli w porozumienie z uczonymi Amerykańskiej Szkoły Badania Wschodu (American School of Oriental Research (= ASOR)) i oddali im rękopisy do sfotografowania oraz zbadania. Zwój Izajasza badali Amerykanie: Trever, Brownlee i Burrows. W marcu 1948 r. Amerykańska Szkoła robiła bezowocne próby dotarcia do groty. W listopadzie 1948 r. szereg niepowołanych jednostek przeszukiwało jej wnętrze. W lutym 1949 roku po ustaniu działań wojennych podjęto na nowo poszukiwania groty. Natrafiło na nią 2 oficerów Legii Arabskiej. Od 15 lutego do 5 marca zbadala grootę grupa fachowców pod kierunkiem Geralda Lancastera Hardinga z Departamentu Starożytności królestwa Transjordanii w Ammanie i O. René de Vaux z dominikańskiej Ecole Biblique w Jerozolimie. Znalezione jeszcze setki kawałków rękopisów, spośród których kilka należy do wyżej wymienionych zwojów. Ekspedycja stwierdziła, że dżary, w których były przechowywane rękopisy, pochodzą z okresu późno hellenistycznego (preherodiańskiego), tzn. z II lub I wieku prz. Chr. Ten fakt jest bardzo ważny dla chronologii rękopisów.

Dokładne zbadanie rękopisów wykazało, że należą one do grupy dzieł sekty żydowskiej Nowego Przymierza, która wydała tzw. dokumenty damasceńskie. Różnych fragmentów rękopisów, z nich wiele tylko w drobnych szczątkach, było w grocie ok. 600. Niektóre należały do rękopisów znalezionych w r. 1947. O. de Vaux zidentyfikował niektóre fragmenty: fragment *Genesis*, *Leviticus* (19—22)

w piśmie fenickim, kilka fragmentów *Deuteronomium*, 2 fragmenty *Judicum*, fragment hebrajski księgi pseudepigraficznej *Jubileuszów* oraz część nieznanego rękopisu hebrajskiego treści apokaliptycznej. Ekspedycja znalazła także ułamki ok. 40 dzar glinianych i gliniane puchary. Później kilkakrotnie badał grootę dr O. R. Sellers. Na podstawie znalezionej materii przypuszcza się, że w grocie było co najmniej 50 dzbanów, z których każdy mógł pomieścić 4—5 zwojów. Ogółem wśród zwojów i fragmentów groty znaleziono 17 dokumentów biblijnych i pozabiblijnych. Z pierwotnych 11 zwojów złożono i ustalono 7, gdyż niektóre części można było złożyć w całość. Nie jest wykluczone, że Beduini mają jeszcze inne zwoje. W każdym razie ponad wątpliwość stwierdzono, że jednocześnie było w grocie ok. 200 zwojów, przechowanych starannie w czasie wojny lub przesładowań. Był to wyjątkowy zbiór, jedno z największych znalezisk literackich. Grota nad Morzem Martwym nie mogła być — jak sądzi prof. Kahle — lamusem typu znanej genizy kaireńskiej.

Najcenniejszym zabytkiem jest rękopis księgi Izajasza. Zawiera on 54 kolumn długości łącznej 7,34 m (oryginał miał może 7,5 m), wysokość kolumny wynosi przeciętnie 0,262 m, średnia liczba rzędów w kolumnie 29,9. Arkusze szorstkiego pergaminu lub skóry owczej (ogółem 17) zszyto niemi płóciennymi. Każdy arkusz był po stronie owłosionej starannie poliniowany. Pergamin jest na ogół w dobrym stanie. Rękopis był tak zwinięty, że ostatnie kolumny (LIII, LIV) były na górze, początkowe zaś w samym środku. W chwili nabycia zwoju pierwsze kolumny były na zewnątrz; metropolita Samuel zwinął go na nowo, by uchronić początek przed dalszym uszkodzeniem. Na początkowych 12 arkuszach lub kolumnach widoczne są ślady większego uszkodzenia wskutek częstego używania. Dzięki zasmołowaniu i przechowaniu w dzarze oraz dzięki warunkom klimatycznym nad Morzem Martwym zwoj zachował się w bardzo dobrym stanie.

Pisarz starał się być dokładnym, dodawał litery lub wyrazy u góry, nieraz oparzył błędnie napisany wyraz kropkami, przekreślił go lub wyskrobał (np. XL, 20 i XLII, 26). Później inni przepisywacze uzupełniali większe luki (XXVIII, XXXII), wpisywali pojedyncze wyrazy (XXVIII, 18; XLIX, 26 i LIV, 10). Fotokopia całego rękopisu z wstępem i transkrypcją w piśmie kwadratowym została wydana pod tytułem: *The Dead Sea Scrolls of St. Mark's Monastery, Volume I, The Isaiah Manuscript and the Habakkuk Commentary*, New Haven 1950.

Rękopis ma pismo późno aramejskie, najbardziej zbliżone do pisma papirusu Nasha, który, według nowszych badań, wywodzi się z II wieku prz. Chr.: jest ono wyraźne i poprawne. Tekst ma *scriptio continua* z pewnymi przerwami — bez oznaczenia części (rozdziałów lub wersetów), przy czym pauzy te nie są systematycznie oznaczone. W kilkunastu miejscach tekst ma specjalne znaki marginesowe, podające prawdopodobnie wskazówki liturgiczne. Rozdziały 36—39 na początku i na końcu są opatrzone szczególnymi znakami. Tu i ówdzie spotykamy znaki nad tekstem, np. XXVII, 21—Iz. 33,19.

Co wykazuje dokładna analiza tekstu hebrajskiego?

Na ogół można stwierdzić zasadniczą zgodność tego tekstu z ustalonym w IX i X wieku po Chr. tekstem, zwanym *textus receptus* (= t. rec.). Trzeba zaznaczyć, że rozdz. 1—39, a zwłaszcza 24—27 wykazują mniej odchyień od tekstu hebrajskiego niż rozdz. 40—46. Odchylenia dotyczą:

- (1) błędów przepisywania,
- (2) różnic ortograficznych,
- (3) różnic gramatycznych,
- (4) zasadniczych różnic tekstowych.

(1). Znajdujemy w zwoju wypadki dyttografii (31,6) i haplografii (34,16), powtarzania i opuszczania wyrazów, opuszczania pewnych liter (np. 6,10 opuszczono א); w 10,9 jest *mat* zamiast *chamat*, nadto wypadki przedstawiania wyrazów (37,33).

(2). W porównaniu z tzw. t. rec. ortografia wykazuje różnice w stosowaniu *mater lectionis* i w pisowni niektórych liter, szczególnie mem i lamed. Zamiast końcowego ה pojawia się א, np. אלוהא (7,18; 15,6 i 34,14); ה jako m. l. jest stosowane w szerszym zakresie niż w tekście masoretów, np. po sufiksie 2 os. r. m. sing. אונובה (37,17), w l. mn. המה, כמה, ו; י, w rękopisie jednakowo pisane, są używane *promiscue*, ו oznacza także samogłoski zredukowane (Šwa mobile), np. נוואם, a nawet Šwa quiescens דרושו (1,16). Przeważa *scriptio plena*, mamy więc לוא, ראוש, כוא, יואמר, כול. Spójnik כי ma z wyjątkiem rozdz. 24—27 i nielicznych przykładów w innych rozdziałach formę כיא; zamiast בו spotykamy pisownię בוא (37,10). Spośród grupy kamenappes głównie m, n, s używane są także jako litterae finales. W niektórych wypadkach m finale pisane jest jak m mediale, np. 49,7. Na ogół tekst jest zgodny z ketib masoretów; tu i ówdzie wykazuje odmiany, które się zgadzają z kere masoretów. Ta różnorodność w dziedzinie ortografii nie wynika ze stosowania pewnego systemu, jest ona raczej wynikiem pracy kilku pisarzy lub przepisywaczy, nadto prawdopodobnie korzystania z kilku rękopisów.

(3). Znacznie ważniejsze niż powyższe są różnice gramatyczne.

Przedimek: Uderza nas częstsze niż w t. mas. używanie przedimka, np. הארץ (1,1); הקודש (6,13), a nawet, co ważniejsze, posługiwanie się nim przed rzeczownikiem w stanie zależnym: 8,23; często nie ma przedimka tam, gdzie występuje on w t. mas.

Zaimki: Zaimki osobowe 3 os. l. p. brzmia הווא, היא, w 7,14 mamy formę męską הוה. Używanie tych starych form zaimkowych nie jest jednolite, nasuwa jednakowoż w związku z innymi dowodami przypuszczenie, że mamy do czynienia z tekstem mającym swoiste cechy językowe. Sufiksy zaimkowe dzierżawcze l. mn. w 2 os. m. i ż. brzmia המה i כמה, a więc z ה jako m. l. samogłoski a. Sufiks ך r. m. często ma pleonastyczne ה.

Rzeczowniki: Gentilicia mają w l. mn. końcówkę **יים**, sufiks dzierżawczy r. m. l. p. brzmi często nie **ו**, lecz **וי**, np. **דבריו**.

Czasowniki: W odmianie czasowników mamy do zanotowania następujące szczegóły: końcówka 2 os. ż. l. p. perf. brzmi **עליתי** jak u Jer. 2,20 i Ez. 16,22; końcówka l. mn. **ו** występuje często z tzw. nun paragodicum, imperf. 1 os. c. gen. po **ו** często ma formę woluntatywną (np. 6,8); w Hifilu mamy formy nieściągnięte, np. 3,1 (**מהסיר**), 57,17 (**ואהסתר**); zam. Hif. pojawia się Afel, np. **אקשיבו** (51,4; 57,20), w perf. Hif. jest niezwykła forma **הולכתי** (51,4) zam. mas. **הולכתי**; często używane są formy z nun energ. np. 53,2; czasowniki **ל"ה** po **ו** cons. mają formy pełne, np. **ויעשה ויעלה** (5,2.4), a więc bez tzw. *apocope*; słowa **ל"ה** i **ל"א** zamieniają pisownie i formy, np. 5,2 **ויבוא** zam. **ויבן**, 38,3 **ויבכא** zam. **ויבך**. Można tu jeszcze dodać, że zam. Kalu występuje nieraz Hifil, a w 57,20 nawet Hitpael.

Składnia: Uderza nas swoiste stosowanie *consecutio temporum*, a więc zamiast imperf. cons. mamy perf. cons. (36,21); po imperf. mamy imperf. indic. a nie perf. cons. (5,5); po perf. cons. jest imperf. indic. (20,5). Zamiast perf. jest często imperf. np. 26,19; 49,8. Imperfectum bardzo często używane jest w znaczeniu praeteritum, np. 10,13; 15,6. Zamiast inf. abs. t. mas. jest *verbum finitum* (37,30). Orzeczenie przy podmiocie o znaczeniu kolektywnym jest w l. mn. (54,3b — t. mas. ma sing.).

Aramaizmy: Pojawiają się końcówki aramejskie rzeczowników w l. mn.: **עין ו ציין** (23,13.17). Prepozycja **על** z suf. 3 m. brzmi **עלוהי** zam. **אלי** (2,2).

Słownictwo: Możemy stwierdzić pojawienie się nowych wyrazów lub innych form znanych wyrazów, np. **חפרפרים** (2,20) zam. r. ż. t. mas.; **תחת** (14,20) zam. **תחד**; **שעים** (37,30), a w t. mas. jest **שחיס**, w 2 Król. jest **סחיש** 'pędy korzeni'; **צצחות** (58,11) 'krainy suche', w t. mas. **צחצחות**; **אשמונים** (59,10): K ö n i g² wyprowadza ten wyraz od **שמן**, a więc 'pełnia sił', ja zaś wyprowadzam od **אשם** 'być winnym', w tekście więc tłumaczę określeniem przyimkowym 'w stanie winy'. **תהרהר** (60,13) 'wiąz' (?) zam. mas. **תדהר**; **עמסים** (64,1) od **עמס** 'nosić', t. mas. ma

¹ Literatura nt. znaleziska pod Ain Fešha, specjalnie nt. rękopisu Izajasza, jest już bardzo bogata. W Polsce pisali o nim m. in.:

Ks. dr Dąbrowski E., *Doniosłe odkrycie manuskryptów biblijnych*, Ateum Kapłańskie 41 (1949), 163 — 166.

Ks. dr Dąbrowski E., *W trzy lata po odkryciu manuskryptów hebrajskich*, Życie i Myśl, 1/2, 1951, str. 48 — 68.

Simon M., *Manuskrypty z nad Morza Martwego*, tamże, str. 69 — 76.

Ks. Grzybek St., *Znaczenie nowych manuskryptów biblijnych*, Ruch Biblijny i Liturgiczny, 1949, Nr 6, str. 405 — 411.

Ks. Kopeć E., *Ile lat liczy manuskrypt z pustyni judzkiej?* tamże, 1950, Nr 4 — 6, str. 373 — 375.

Ks. Szeruda J., *Odkrycie rękopisu biblijnego* (rękopis hebrajski księgi Izajasza), Strażnica Ewangeliczna Nr 14 (119), str. 3 — 6 (1951).

² K ö n i g E., *Hebräisches und aramäisches Wörterbuch zum Alten Testament*, 4/5 wyd. 1931, str. 30a.

המסים 'chróst'; ותמגננו (?) od מגד (?) Pi., lepiej ותמגננו według G, S, L, T³ (64,6), סורה (65,2), מרבץ (65,10) 'legowisko', בלוי (44,17.19) 'kloc drewniany' תשאני (44,21) od נושה II: 'zapomnieć', forma Hif., podczas gdy w t. mas. jest Ni. משמיצהמה (46,1), może 'ich danina'. W napisie króla Meszy jest משמעת 'poddani'⁴, w t. mas. czytamy: 'włożone jako ciężar dla zmęczonego bydła'.

W słownictwie więc nie ma zasadniczych różnic w stosunku do t. mas.

(4). Różnice tekstowe: w porównaniu z tekstem masoreckim rękopis wykazuje:

- (a) braki,
- (b) dodatki,
- (c) różnice w wyrazach,
- (d) błędy w kilku wersetach,
- (e) przestawienia.

Wszystkich różnic tekstowych naliczono ok. 1500⁵.

(a). Tekst zwoju w kilkudziesięciu wypadkach jest krótszy. Na przykład w 2,3 brak słów יהוה אל הר יהוה; są one potrzebne ze względu na paralelizm członów. W 2,10 brak całego zdania, w 2,9 brak 3 wyrazów, w 4,5 brak 14 wyrazów, w 6,3 brak קדוש w doksologii, w 7,2 brak wyrazu ולבבו, tzn. 'i jego serce', w 11,12 brak wyrazu, w 16,8 opuszczono 13 wyrazów, w w. 9 brak 7 wyrazów, w 23,15 brak 11 wyrazów prozaicznych, w 24,6 brak wyrazu, w 34,17 b — 35,2 brak 31 wyrazów, które zostały później dopisane, w 36,11 brak 3 wyrazów, w 36,18 brak nota acc., w 37,18 brak 3 wyrazów, w w. 29 brak 2 wyrazów, w 38,21 brak wyrazu, w 48,11 brak 2 wyrazów, w w. 12 brak 3 wyrazów, w 44,17 brak wyrazu, w 45,8 brak 4 wyrazów, w 45,20 brak wyrazu, w 47,12 brak 5 wyrazów, w w. 13 brak wyrazu, w 48,20 brak wyrazu, w 51 brak 7 wyrazów, w 52,4 brak wyrazu, w w. 6 brak wyrazu לכן podobnie jak w G (*) i V; w 54,17 brak 6 wyrazów, w 55,1 brak 3 wyrazów, w 56,6 brak 6 wyrazów, w 57,6; 57,18; 59,13; 60,5; 61,1; 62,6.10; 63,12; 64,2; brak po jednym wyrazie, w 59,3 brak 3 wyrazów, w 59,21 brak 2 wyrazów, w 63,3 brak 8 wyrazów, w 65,15 brak 4 wyrazów, w w. 16 brak 4 wyrazów.

(b) W rękopisie pojedyncze wyrazy lub zespoły wyrazów są dodane do tekstu. Takich wypadków jest kilkadziesiąt, według Burrowsa 37⁶.

W 1,15 בעצותיכם בעאון 'palce wasze winą splamione'. W 1,31 są 2 wyrazy złożone z suf. כם, w 4,2 jest dodatek ויהודה 'i Judei', w 14,1 na końcu zdania doda-

³ G lub LXX — przekład grecki Starego Testamentu z III i II wieku prz. Chr.

S (lub Syr.) — syryjski przekład, zwany *Pesitto*, z II wieku po Chr.

T (lub Targ.) — parafraza aramejska księgi Izajasza.

L (lub Vetus Latina) — najstarszy przekład łaciński Biblii.

V — Wulgata, przekład łaciński św. Hieronima.

⁴ Gesenius, *Hebr. und Aram. Wörterbuch über das Alte Testament*, 17 wyd. str. 471.

⁵ Baumgartner W., *Die hebräischen und aramäischen Handschriften aus Palästina*, Theologische Zeitschrift, Sept. — Okt. 1951, str. 391 — 394.

⁶ Według tygodnika „Kostnické Jiskry”, 1949, 7 — 8.

ne עוד, w w. 2 dodane רבים, w rozdz. 13—23; 24—27; 28—29 jest tylko kilka drobnych dodatków. W 30,6 dodane 3 wyrazy, w w. 33 dodany 1 wyraz 'przygotuj', w rozdz. 32 jest kilka dodatków, m. in. w w. 11 וספרונה 'i płaczące', w 34,4 dodane והעמקים יתבקעו i יבולו tzn. 'i doliny rozpadną się' i 'zwiędną'. W rozdz. 36—39 jest kilkanaście dodatków, w tym w 36,7.8; w 37,9.11.13.20.25.28.31; 38,2.8.18 po 1 wyrazie, w 36,9.11; 38,3 po 2 wyrazy, w 36,4 dodane 4 wyrazy, w 38,6 tak samo, w 38,20 nawet 12 wyrazów. W rozdziałach 40—66 Izajasza możemy zauważyć większą ilość wstawek. W 41,11; 42,14; 43,25; 44,6.7; 45,20; 48,8.20; 49,7; 51,23; 52,8; 54,6; 56,10; 57,6.11.14.18; 58,6.7; 60,14.19.21; 61,4; 63,16; 64,1; 66,3 dodano po 1 wyrazie, w 44,17; 45,8.9; 47,12; 48,17; 60,13; 62,7 po 2 wyrazy, w 51,3 dodano 3 wyrazy, w 52,12 dodano 4 wyrazy, w 51,6 i 62,9 dodano 5 wyrazów, w 56,6 nawet 6 wyrazów. Niektóre z tych dodatków logicznie wynikają z kontekstu, np. w 51,3 נס יגון ואנחה tzn. 'znikła zgryzota i jęk'. W w. 6 mamy dodatek: 'I zobaczcie: Kto to stworzył?', a więc myśl w rozdz. 40,26 wypowiedzianą. W 60,13 po słowach 'Krasa Libanu' jest dodatek 'Będzie ci dana'; w t. mas. są słowa: 'Do ciebie przyjdzie'. Dodatek psuje paralelizm członów. Dodatki zazwyczaj nie mieszczą się w normalnej budowie wiersza hebrajskiego i pojmowane są niezawodnie jako objaśnienia i uzupełnienia. Ten charakter wyrazów objaśniających mają liczne warianty tekstowe.

(c) Różnice w wyrazach (warianty tekstowe):

W 2,20 masoreci czytali: 'by kopać doły', rękopis zamiast tych słów ma: 'kretom', przy czym podaje l. mn. w rodz. m. jak przekład grecki LXX.

W 3,11 jest 'wróci' zamiast mas. 'otrzyma zapłatę'.

W 4,4 jest: 'wichru', zam. mas. 'zniszczenia'. Różnica wynika z innego sposobu pisania i czytania pierwszej litery wyrazu hebrajskiego.

W 5,12 czytamy: 'którzy mocno chwytają się zmierzchu', podczas gdy w t. mas. jest: 'którzy do późnego zmierzchu'. I w tym wypadku w piśmie nastąpiła zamiana dwóch liter: *z* i *r*. W 5,24 t. mas. ma: 'sucha trawa', rękopis natomiast: 'ogień płonący'.

W 6,3 pierwsze słowo jest w liczbie mnogiej, w. 4 zamiast imperf. ma perf. *nimla*'.

W 7,14 jest: 'i nazwą', zam. 'i nazwiesz', w w. 21 jest: 'i będzie' zam. mas. 'żyć będzie', co niewątpliwie jest lepsze.

W 8,2 jest: 'i powołaj' (והעד), tak jak w LXX, Syr. i Targumie, podczas gdy mas. ma: 'i powołałem'; w w. 4 jest: 'ojca swego i matkę swoją' (tzn. „wolać”), t. mas. ma lepsze brzmienie: 'ojcze mój i matko moja'; w w. 4 t. mas. jest wyraz מועף 'zaciemnienie', rękopis podaje: 'zaciemnia' (מועף part. Poletu).

W 9,8 pierwszy wyraz וירעו może znaczyć: 'i złączą się', co jest lepsze niż mas. וירעו 'i poznają'; w w. 16 jest יחמל 'zlituje się', t. mas. ma: 'raduje się', co w tym wersecie jest niestosowne, o ile nie przyjmiemy pierwiastka *šamah* wg arab. *samūḥa* 'był łagodny' (por. Kittel, *Biblia Hebr. ad vers.*⁷).

⁷ *Biblia Hebraica. Liber Jesaiae*, ed. tertia, 1929, str. 13 ad versum.

W 14,4 masoreci podają מדהבה, wyraz niejasny; rękopis ma: *marheba* 'napór'. W tym wypadku nastąpiła zamiana *d* i *r* (por. K ö n i g, str. 207b).

W 15,6 ostatni wyraz zdania brzmi אהיה 'jestem', w t. mas. היה; forma אהיא brzmi najwidoczniej *jilje*. W rękopisie często imperf. figuruje zam. perf. W w. 7 czytamy: 'poniesiecie' zam. 'poniosą' (t. mas.).

W 16,9 jest: ארזין, tzn. 'sprawię, że zniknie', zam. mas. 'zroszę cię', w w. 12 בא 'przyjdzie', t. mas. 'utrudzi się', w w. 14 ולוא כבוד, w t. mas. לא כביר 'nie silny'.

W 19,20 jest: 'i zstąpi', w t. mas. 'i walczyć będzie'.

W 20,5 jest: 'nadzieję ich' (jak w LXX), w t. hebr.: 'na których spoglądali'.

W 21,10: 'klepiska mego', w t. mas. 'ogrodzenia mego'.

W 22,5 jest: מקרקר קדשו על, tzn. 'obalanie (dom. »murów«), przygotowują walkę przeciwko górze', podczas gdy w mas. czytamy: 'obalanie muru i wrzask przeciwko'.

W 23,10 jest: 'uprawiaj' (jak w LXX), w t. mas. 'zalej'. Różnica polega na zamianie liter hebrajskich *d* i *r*.

W 24,1 jest: 'ziemia uprawna', w t. mas. 'ziemia'.

W 26,5 jest: 'położył', w t. mas. 'poniżył', w w. 7 jest: 'ratujesz', t. mas. ma: 'wyrównujesz'. Różnica polega na zamianie liter hebrajskich *s* i *t*. W w. 8 jest: 'i Zakonu Twego', t. mas. ma: 'i pamiętki Twej'; w w. 14 jest: 'i usunąłeś', w t. mas. 'i zniszczyłeś'; w w. 19 jest: 'ocucą się i radować się będą' (jak w LXX), w t. mas. 'ocucicie się i radujcie się'.

W 28,2 jest ליהיה jak w licznych rękopisach hebr. zam. לאדני w t. rec.

W 29,3 jest: 'warownia' (jak w niektórych rękopisach), w t. mas. 'wał'. Różnica wynika z zamiany liter hebr. *d* i *r*; podobnie w w. 5: 'zuchwalców twoich', t. mas. 'wrogów twoich'; w w. 13 jest כבדתי, prawdopodobnie z suf. (אותי) 'mnie'.

W 30,5 jest: 'pożytek' (rzeczownik), w t. mas. inf. cs. Hif.; w w. 6 jest: 'i bezwodnej', w t. mas. 'stamtąd' (jak w LXX), co niewątpliwie przedstawia lepszy tekst; w w. 23 jest נרהב (?), w t. mas. 'rozległy'; w w. 33 תפתח (znaczenie?) zam. תפתה 'miejsce spalenia'; wszystkie 3 (w t. mas. są tylko 2 inf.) inf. abs. mają tzw. Hirek compaginis.

W 32,2 jest: 'w cieniu', w t. mas. 'jak cień', co odpowiada innym porównaniom w tym zdaniu. Różnica polega na zamianie w piśmie hebr. spółgłoski *k* i *b*. W w. 6 jest: 'myśli o' (podobnie LXX, Latina i Targum), podczas gdy mas. ma: 'czyni'; w w. 19 zam. 'las' ma być: 'miasto' (jak w t. mas.).

W 33,1 jest: *k*^o *kalloteka* 'gdy skończysz', w t. mas.: *k*^o *hameloteka* 'gdy osiągniesz'; i tutaj jest zamiana spółgłosek, a mianowicie *n* i *k*; w w. 8 jest: 'świadców', zam. mas. 'grodów', zamiana *r* i *d*; w w. 19 jest: 'nie zobaczycie' zam. l. p. t. mas.

W 34,5 jest: 'gdyż zobaczycie' lub: 'zobaczysz', w t. mas. 'gdyż upojony jest' (niezwykle zastosowanie do miecza); w w. 12 jest: 'jak nic', w t. mas. 'nic'; w w. 14b jest l. mn.; w w. 15 jest: *kippod* 'jeź', zam. mas. *kippoz* 'żmija' 34,17 b — 35,2 dopisane później.

W 36,11 jest: 'i nie mów tych słów wobec tych mężów, którzy siedzą na murze', w t. mas. jest: 'i nie mów do nas po hebrajsku wobec tego ludu, który jest...'; w w. 12 jest: 'czy do was i do pana waszego...', w t. mas. 'czy do pana twojego i do ciebie...'.⁸

W 37,4 jest: 'znajdujących się w tym mieście', t. mas. 'znajdującej się' (tj. resztki); jest to jeden z licznych wypadków stosowania w rękopisie liczby mnogiej tam, gdzie t. mas. ma l. p. W w. 26 jest: 'strzeżone' (»miejsca«), w t. mas. 'miejsca egołocone'; w w. 27 jest: 'spalone przez wiatr wschodni', t. mas. 'pole zboża przed kłoszeniem się'; w tym wypadku różnicę tekstów można wytłumaczyć zamianą kilku spółgłosek: *d* i *r*, *m* i *p*; w w. 30 jest: שעים (rzeczownik nieznany, może: 'roszlina z korzeni wyrosła'), w t. mas. שחית tzn. 'porost'.

W 38,12 jest: 'i zniknęła dla mnie', w t. mas. 'i odeszła ode mnie'; w w. 13 jest שפות, w t. mas. 'krzyczałem'; w w. 17 'bardzo' zam. 'gorzko' w t. mas. Ostatni wyraz w. 17a brzmi: 'zagłady' (כליט), t. mas. ma: 'nicości' (בליט) i tutaj możemy przyjąć zamianę liter *b* i *k*.

Rozdziały 40—66 księgi Izajasza zawierają znacznie więcej zmian niż poprzednie.

W 40,6 jest: 'i rzekłem' (imperf. w formie woluntatywnej) jak w LXX i V, t. mas. ma: 'i rzekł'; w w. 17 jest: 'i jak nic', t. mas. ma: 'z niczego'.

W 41,2 jest: 'strąca', t. mas. ma: 'każe deptać' (Hif. słowa *rada*); w w. 3 jest: 'nie spostrzegają' (לא יבין), w t. mas. לא יבוא 'nie wchodzi'; w w. 5 jest: יחדו 'pospołu' (jak w LXX), t. mas. ma: יחדו 'zadrżały'; w w. 7 jest: פלטיש (znaczenie niejasne), może znaczy to samo co wyraz פטיש, t. mas. 'młot'; w w. 22 jest: או אחרונה 'albo rzeczy późniejsze', w t. mas. jest: 'koniec ich'; pod koniec zdania jest: ונשמעה 'abyśmy słyszeli', t. mas. ma: 'i zdumiewali się'; różnica polega na zamianie liter *m* i *t*. W w. 25 jest: 'i przybyli', t. mas. ma: 'i przybył'; w w. 25b jest synonim w l. mn., podczas gdy mas. ma l. p. W w. 29 czytamy: אין 'oto oni wszyscy są nicością', w t. mas. אין 'niegodziwością'.

W 42,4 ostatni wyraz brzmi: ינהילו 'dadzą posiadłość dziedziczną', t. mas. יחלו 'oczekują'; w w. 8 jest: 'i imię moje', t. mas. ma: 'imię moje'; w w. 11 jest: יצריחו 'krzyczą', w t. mas. 'radośnie wykrzykują'; w w. 13 jest: יודיע, w t. mas. יריע, co niewątpliwie lepiej odpowiada treści; w w. 20 jest: פתחו 'otwierają', t. mas. ma synonim w inf. abs.

W 43,8 jest: 'wyprowadźcie', w t. mas. 'wyprowadził'; t. rękopisu jest lepszy. W w. 9b jest: 'i niech ogłaszają' (imperf. Hi), t. mas. 'niech słuchają'; w w. 19 ostatni wyraz brzmi נתיבם 'ścieżki', t. mas. 'strumienie'; w w. 20b jest אתן, w t. mas. perf. W w. 21 jest: 'mówią' zam. יספרו 'głoszą', co jest lepsze. W w. 24 jest ליא 'i nie składałeś mi...', w t. mas. העבדתך 'nie kazałem ci składać...'.⁸

W 44,4 jest: 'jak wśród...', w t. mas. 'między'; lekcja rękopisu jest identyczna z t. LXX, który został przejęty przez nowszych komentatorów, m. in. D u h m a⁸. W w. 7 jest: 'jemu', zam. 'mnie' jak w t. mas. W w. 8 jest: 'nie bójcie się', w t. mas. תרהו 'nie bądźcie bojaźliwi'. W w. 17 jest: לבוי עץ ('nicość?') 'kloc

⁸ D u h m B., *Das Buch Jesaia übersetzt und erklärt*, wyd. 4, 1922, str. 331.

z drzewa' zam. mas. פסלו 'swoj obraz'. Mas. ma w w. 19 בול עץ 'kloc drzewa'; w w. 20 jest: ירכיל 'zachowa' (?) zam. mas. 'uratuje'.

W 45,2 jest: 'i góry' (jak w LXX), w t. mas. הדורים ('wypukłości?'); w w. 7 jest: טוב, co odpowiada treści, w t. mas. jest: שלום 'szczęście'; w w. 8 pierwszy wyraz brzmi: הריעו 'wykrzykujcie', w t. mas. jest: הרעפו 'roście'; w w. 8b jest: ויפרה 'i niech rozwija się', w t. mas. ויפרו 'niech rosną'. W w. 24 jest: יבואו, t. mas. ma l. p.

W 46,5 jest: ואדמה 'abym był podobny', w t. mas. l. mn. W w. 10 jest: יעשה 'wypełni' (mowa o Cyrusie), w t. mas. 'wypełnię' (mowa o Begu); w w. 13 jest: קרובה 'bliskie', w t. mas. קרבתי 'zbliżyłem'.

W 47,2 jest: שוליק 'spód swej szaty', w t. mas. שבל 'tren'; w w. 7 עוד 'jeszcze', w t. mas. עד 'na zawsze'; w w. 8 jest: אראה 'ujrzę', w t. mas. אדע 'poznam'; w w. 9 jest: אלמנה 'wdowa, wdowieństwo', w t. mas. אלמן 'odosobnienie'; w w. 10 jest: בדעתך 'w poznaniu twoim, w wiedzy twojej', w t. mas. רעתך 'złość twoja'; w w. 13 jest: כרוב 'stosownie do ilości', w t. mas. ברוב 'wskutek licznych'; עלי המה 'na nich', t. mas. 'na ciebie'; w w. 14 jest: 'uradowali', t. mas. 'ratują'.

W 48,6 i 7 jest: ידעתך zam. mas. ידעתך i שמעתים zam. mas. שמעתם; w w. 11 jest: איהל 'bywam bezczeszczony', zam. mas. 'bywa bezczeszczone' (dom. »imie moje«); w w. 12 jest: אלה 'tego', w mas. 'mnie'; w w. 13 jest: ידי יסדו 'ręce moje ugruntowały', w mas. 'ręka moja ugruntowała'; w w. 14 jest: יקבצו כולם וישמעו 'niech się zbiorą wszyscy i słuchają', w t. mas. 'zbierzcie się wy wszyscy i słuchajcie'; ויגיד 'ogłosi to', mas. 'ogłosił'; אוהבי 'mój przyjaciel', mas. 'jego przyjaciel'; w w. 16 jest: בעת 'czasu', mas. מאת 'odkąd'; w w. 17 jest: מדריךך 'który cię wiedzie', mas. 'ja cię wiodę'; w w. 18 jest: והיה, mas. ויהי; w w. 19 jest: 'i potomstwo twoje', mas. 'i potomstwo wnętrzości twoich' («ciała twójego»); w w. 21 jest: 'prowadzili', mas. 'prowadził ich'; הזיב 'sprawił, że wypłynęła', mas. הזיל (to samo).

W 49,7 jest: מתעבי (Pual z Hirek compaginis: 'którym gardzą poganie'), t. mas. מתעב 'gardzący poganami'; w wierszu tym są 2 perfecta zam. imperf. t. mas. Natomiast w w. 8 są imperfecta zam. perf. W w. 9 jest: 'na wszystkich górach' (podobnie w LXX, Targ. i Syr.), mas. 'na drogach'; w w. 13 jest: פצחו (imperat.), mas. ma Juss. W w. 24 jest: 'czy mogą odebrać', mas. 'czy może być odebrana' (Pual); עריץ 'tyran', tak czyta D u h m⁹ za LXX, Syr. i V, zam. mas. צדיק 'sprawiedliwy'; w w. 25 jest: מלקוח 'zdobycz', mas. שבי 'jeńcy'; w 2 poł. w. 25 a jest zamiana wyrazów w porządku odwrotnym.

W 50,2 jest: תיבש 'usycha' (jak w LXX), mas. תבאש 'gnuje'; w w. 5 אלהים zam. mas. יהוה pojawia się często, np. 42,5.

W 51,2 jest: ואפרהו 'i rozmnożyłem go' zam. mas. ואברכהו 'i błogosławiłem go'; w w. 9 jest: המוחצת 'który przebil' (tak ma V, Ijob 26,12, a także D u h m¹⁰), mas. המחצבת Hif. nieużywany; w w. 11 jest: פזורי 'spłoszeni', zam. mas. פרויי

⁹ Por. pod ⁸ str. 376.

¹⁰ Tamże, str. 385.

'wyzwoleni'; w w. 14 jest: צרה od צור II 'zamknięty', zam. mas. צעה 'skrzywiony'; w w. 18 jest: מנהל, znaczy prawdopodobnie to samo, co מנהל; w w. 19 jest: ינחמך (jak we wszystkich najstarszych przekładach), mas. ma 1 os. א zam. י w późniejszej wymowie.

W 52,1 jest: עזו, mas. ma: עוך; w w. 8 jest: קולם, mas. bez suf. W w. 9 jest: רינה, mas. ma: 'radujcie się' (imperat. Pi.).

W 53,3 jest: ונבוזהו 'i gardziliśmy nim', zam. 'i wzgardzony'; w w. 9 jest: וערמן (znaczenie?), mas. ואת 'i z'; w w. 10 jest: ויחללהו 'i przebił go', mas. החלי 'dotknął chorobą'; w 11 jest: אור 'światło' פו יראה; w w. 12 jest: חטאי 'grzechy', mas. ma sing., פשעיהמה 'ich przestępstwa', mas. 'przestępcy'.

W 54,2 jest: יטי zam. הטי 'rozciągnij', mas. יטו; w w. 8 jest: 'łaską moją', mas. 'łaską'; w w. 11 jest: סחורה 'błakająca się', mas. 'burzą nawiedzona' (part. Pu.); w w. 15 wyraz אכס jest niewątpliwie błędem pisarskim, zam. אפס 'nie', nastąpiła zamiana k i p.

W 55,9 jest: כגובה 'jak wysokość', mas. 'są wysokie'; w w. 12 jest: תלכו 'pójdziecie', mas. תובלון 'doprowadzeni będziecie'.

W 56,5 jest: להמה lepsza forma niż mas. לו; w w. 12 jest: ונקח 'i weźmy', mas. 'weźmę'.

W 57,2 mamy waw copulativum przed 2 czasownikami (bardzo często w rękopisie), משכבותיו 'jego łoża', zam. 'ich łoża'; w w. 6 suf. i formy czas. są w rodzaj. męskim, mas. ma formy żeńskie; w w. 11 jest: ותיראני 'i boisz się mnie', mas. ma: 'i boisz się'; w w. 15 jest: ישכן 'mieszka', mas. 'mieszkam'; לחיות 'aby ożywić' (Piel), mas. ma Hifil; w w. 19 jest: בבורה inf. cs., ה zam. א 'przez stworzenie' («stwarzając»), mas. 'stwarzając'.

W 58,5 jest: תקראו, w mas. l. p.; w w. 12 jest: וקראו 'i nazwą' (cię), mas. 'i będziesz nazwana'; w w. 14 jest perf. cons. w mas. imperf. cop.

W 59,1 jest: ככדו אוניו, t. mas. ma sing.; w w. 4 jest: בטחו, t. mas. ma inf. abs.; והולידו, w t. mas. inf. abs.; w w. 5 jest: צפעוני, t. mas. ma l. p.; w w. 9 jest: 'w mroku', mas. ma l. mn.; w w. 12 jest: ענוא, mas. ma sing. r. ż.; ודברי, mas. דבר; w w. 13 והגוא inf. abs. Kal 'zmyślają', mas. הררו והגו inf. Hi. 'uczają i zmyślają'.

W 60,7 jest: על לרצון (jak w najdawniejszych przekładach: LXX, L, Targ, Syr.), mas. ma: על רצון; w w. 9 jest: בני, mas. בניך; w w. 18 jest: וקראתה (2 os. r. m.), mas. וקראת.

W 61,7 jest: משנה בארצם תרשו 'w kraju ich podwójne działły odziedziczycie', mas. ma: 'odziedziczą'; w w. 8b jest 2 os., mas. ma 3 os. l. mn. W w. 9a jest 2 os., mas. ma 3 os.; w w. 10b jest: ככוהן 'jak uroczycie wkładający' (perf. Poelu lub part. bez preformat. m).

W 62,1 jest: אחרוש 'będę milczał', mas. אחשה 'nie uspokoję się'; w w. 5 jest: כבעול 'jak zabiega', mas. ma imperf.; w w. 10 אמורו בעמים 'mówcie pośród narodów', mas. העמים 'podnieście chorągiew nad narodami'; w w. 11 השמיעו 'ogłaszajcie', mas. השמיע 'kazał ogłosić'.

W 63,3 jest: **ומעמי**, mas. l. mn.; w w. 14 jest: **כיא** 'gdyż', mas. **כן**.

W 64,1 jest: **עמסים**, mas. **המסים** 'chróst'; w w. 5 jest: **ונבולה** (imperf. wzdłużone słowa **נבל** 'zwiądnąć'), mas. **ונבל**, Hif. słowa **בלל** (wg K ö n i g a¹¹: 'zwiądnąć'). W w. 6 jest: **ותמגדנו**, prawdopodobnie ma być: **ותמגנו** 'i wydałeś nas' (tak wg LXX, L, T i Syr.), mas. ma: **ותמוגנו** 'i sprawiłeś, że giniemy'; w w. 8 jest: **לעת** 'czasu łaski', (tak ma LXX), mas. **לעד** 'na wieki'; w w. 9 jest: **כמדבר** 'jak pustynia' (tzn. Syjon), mas. 'S. (stał się) pustynią'.

W 65,1 jest: **שאלוני** 'prosił mnie' (jak w LXX, L, Syr.), mas. 'prosił'; w w. 2 jest: **סורה** 'odstępstwo', mas. **סורר** 'oporny'; w w. 3 jest: **ינקו ידים על האבנים** 'ofiarują(?) na kamieniach', mas. **מקטרים** 'i kadzą' (na ceglach); w w. 4 jest: **ומרק** 'i polewka', mas. 'i kromkę'; w w. 5 jest: **תגע** 'dotknie', mas. **תגש** 'zbliży się'; w w. 9b jest: **ירשוהו** 'posiądą go', mas. 'posiądźcie ją'; w w. 11 jest: **מסכה** 'zalewka', mas. **ממסן** 'wino z korzeniami'; w w. 13 jest: **ישבו** 'mieszkać będą', mas. **ישתו** 'pić będą'; w w. 14 jest: **שברון** 'złamanie', mas. **שבר** 'złamanie'; w w. 16a jest: **אמן והיה הנשבע באלוהי אמן והנשבע בארץ ישבע באלוהי אמן** 'I będzie: Kto przysięgać będzie na Boga wiernego i kto przysięgać będzie w ziemi (św.), przysięgać będzie na Boga wiernego', mas.: 'Tak że: Kto się błogosławić będzie w ziemi (św.), błogosławić się będzie Bogiem wiernym, a kto przysięgać będzie w ziemi (św.), przysięgać będzie na Boga wiernego'; zam. **והיה** mas. ma: **אשר** (niezwykły wypadek stosowania tego zaimka na początku zdania), następne wyrazy są skrótem, tekst rękopisu nie ma 3 wyrazów: **המתברך בארץ יתברך** które są w LXX (tu czytamy: 'wysławiać będą — którzy przysięgać będą...'); w w. 18 jest: **שיש וגילה** 'radość i wesele', mas. **שישו וגילו** 'radujcie się i wykrzykujcie'; w w. 20 jest: **עויל** 'dziecko', (jak w księdze Ijoba), mas. **עול** 'niemowlę'.

W 66,5 jest: **יראה** (nieosobowe: 'aby można ujrzeć'), mas. **ונראה** 'abyśmy mogli ujrzeć'; w w. 6 jest: 'w mieście', mas. 'z miasta'; w w. 8 jest: **התחיל** 'czy powstała' (dosł. 'czy wyla się w bólach porodowych'), mas. **היוחל** (Hofal, 'czy została zrodzona', ma być r. ż.); w w. 9 jest: **ואעצרה**, mas. ma perf. cons.; w w. 12 jest: **תנשינה**, imperf. Ni. 3 r. ż. l. mn., mas. **תשעשעו** imperf. Polpału 2 r. m. l. mn. 'będziecie pieszczeni'; w w. 13 jest Hitpael, mas. ma Pual; w w. 15 jest: 'i burzy', mas. 'jak burza'; w w. 16 jest: **יבול לשפוט** 'przyjdzie, by sądzić', mas. **נשפט** 'będzie sprawował sąd'; w w. 17 jest **אחת** jak **Ḳere** mas.; prawdopodobnie mowa jest o przewodniczących, kapłance; w w. 20 jest: **כורכבות**, znaczy prawdopodobnie to samo, co mas. **כרכרות** 'dromader'.

Oto lista najważniejszych odmian tekstu. Nie podałem tych wypadków, w których rękopis ma l. mn., podczas gdy mas. zna l. p. rzeczowników lub form czasownikowych. Nie rejestrowałem przykładów stosowania w rękopisie przedimka tam, gdzie go mas. nie ma, lub łącznika (waw) w połączeniu z imperf. indic. Istotnych odmian jest na ogół niedużo. Zgadzają się one — na co zwracałem uwagę — w wielu wypadkach z tekstem przekładów starożytnych, przede wszystkim LXX,

¹¹ Por. pod ², str. 261a, lecz należy przyjąć imperf. Kalu od *nabel*.

Targumu i Wulgaty, a nawet z koniekturami tekstowymi komentatorów z początków XX wieku.

(d.) Tekst wykazuje w kilkunastu wypadkach błędy lub omyłki przepisywaczy. Polegają one — jak to wynika z działu (c) — na zamianie pewnych liter, na opuszczeniu liter, które niekiedy później wstawiano (np. w kolumnie I), a spowodowane były niedość starannym przepisywaniem, co można zauważyć w rozdz. 1, 19, 24, 40 i in. Ze względu na brak materiału porównawczego nie można przywiązywać wielkiej wagi do faktu opuszczenia kilku lub kilkunastu wyrazów a nawet całych zdań. W nielicznych wypadkach możemy stwierdzić, że w rękopisie i w LXX są te same braki. Rękopisy IX i X wieku, na których opiera się tzw. *textus receptus*, były staranniej przepisywane i poprawiane na podstawie miarodajnych rękopisów. Uderza nas często opuszczanie א, które w wymowie zanika.

(e.) Częste są wypadki przestawiania wyrazów lub grup wyrazowych, np. 23,9; 37,1; 37,7. 31.33; 43,3; 52,7; 55,13; 63,9.17. Dla badań tekstowo-krytycznych te przestawienia nie przedstawiają wartości.

Ogólne uwagi tekstowo-krytyczne

Na podstawie powyższych przykładów można powiedzieć, że istotne różnice tekstowe między rękopisem a t. masoreckim sprowadzają się do kilkudziesięciu wypadków. Spośród nich uwzględniam następujące:

W 2,9 (i w w. 10) opuszczenie 3 wyrazów: 'lecz nie przebacz im' nie jest istotne, ma je LXX i t. mas.

W 4,5 — 6 opuszczone wyrazy: 'i dym z blaskiem ognia w nocy, gdyż nad całą chwałą będzie nakrycie. A przybytek będzie dawał cięń we dnie' należą do tekstu, który operuje motywem obłoku i blasku ognia z historii wędrówki Izraela.

W 9,2 czytamy: 'rozmnożyłeś jemu lud'; tekst ten nie daje nam podstawy do zmiany הגוי לוא na הגילה, w w. 6 למרבה jest identyczne z t. mas.

W 21,16 'Jeszcze w ciągu trzech lat'...; jest to niewątpliwie późniejsze ujęcie prorocstwa, t. mas. nie podaje jego chronologii (podobnie jest w 16,14).

W 26,8 ze względu na sens i prawo paralelizmu członów należy się pierwszeństwo t. mas. W w. 19 t. rękopisu niewątpliwie jest lepszy niż t. mas. Brzmi on tak: 'Ożyją umarli twoi, zwłoki moje; zmartwychwstaną, obudzą się i radować się będą mieszkańcy prochu'.

W 34,5 'Gdyż ujrzysz na niebie mój miecz'. T. mas. wypowiada niezwykłą myśl o upojeniu miecza Pana. W w. 12 t. mas. jest lepszy; podobną myśl wyraża 41,29.

W 36,12 jest wypadek przestawienia wyrazów; użycie l. mn. jest stosowniejsze niż w t. mas., gdyż Rabsake przemawia do ludu.

W 37,26 t. mas. ma pierwszeństwo: 'aby obrócić w kupy gruzu miasta obronne'.

W 38,13 שפותי jest prawdopodobnie błędnie przepisane: שועתי 'krzyczę'. W w. 17a zamiast drugiego מר w t. mas. należy czytać מאד.

W 40,6 na początku lekcja rękopisu jest lepsza: '... i odpowiedziałem...' W w. 17 tekst brzmi tak: 'Wszystkie ludy są jakby nic u niego, jako nicość i bezduszne twory ocenia je'; mas. 'mniej niż nicość'. Rękopis ma lepszą lekcję; znajdujemy ją w nowszych komentarzach, np. u D u h m a¹².

W 41,3: 'Ścieżki, którą (kroczy) nogami swymi, nie rozumieją'; mas. ma lepszy tekst: 'Ścieżki nogami swymi nie dotyka'. W w. 22b czytamy: 'abyśmy poznali albo rzeczy ostateczne, albo przyszłe'; mas. ma: 'abyśmy poznali ich koniec'. Tamta lekcja jest lepsza. W w. 23b: 'a czyńcie albo coś dobrego, albo coś złego, abyśmy słyszeli i widzieli pospół'. Oba czasowniki określające funkcje religijne człowieka w stosunku do działania Boga (widzieć i słyszeć) lepiej odpowiadają teologii proroka, niż słowa 'zdumiewać się' i 'bać się' mas.

W 42,4b: 'a jego naukę odziedziczą wyspy'; lepszy jest t. mas.: 'na jego naukę niecierpliwie czekają wyspy' (por.: 51,5; 60,9; 59,9; 59,11). W. 20: 'Widziałeś wiele, lecz nie zważałeś, otwórzcie uszy' (lepiej: 'masz uszy otwarte' jak w t. mas.).

W 43,8: 'wyprowadzono' lub: 'wyprowadźcie' (co lepiej odpowiada kontekstowi); imperat. zamiast inf. abs. przyjmuje także D u h m¹³. W w. 9: 'niech ogłaszają i mówią', jest to lepsza lekcja niż t. mas. W w. 19: wyraz 'ścieżki' nie odpowiada kontekstowi i w w. 20 lepszy jest wyraz: 'strumienie'. W w. 21b t. mas. ma יספרו, odpowiedniejszy czasownik niż יואמרו; podobnie w w. 23b lepiej odpowiada kontekstowi mas. העבדתך.

W 44,4 do כבין należy za LXX dodać מים. W w. 16 karykatura bałwochwaltwa. Czytam za t.rękopisu: 'i przy jego węglach siedzi'... (zamiast mas. צלי וישבע (יצלה)). W w. 17 בלוי עץ jest synonimem mas. פסלו, które zostawiam bez zmiany. W w. 20 lepsze jest mas. יציל, które nawiązuje do w. 17. W w. 21: 'nie doznasz co do mnie zawodu' (imperf. Kalu od שאה II), t. mas.: 'nie będziesz zapomniany (imperf. Kalu od נשה II) przeze mnie'. To słowo odpowiada teologii proroka (por. 49, 14.15; 51, 13).

W 45,2: 'góry'; tak też mają LXX. I w 40,4 jest mowa o górach. W w. 7 czytamy: 'dobre', zam. 'pokój, szczęście' w t. mas. W w. 8 pierwszy wyraz brzmi: הרעפו 'roście', jak w t. mas., a nie 'wykrzykujcie', jak podaje rękopis i LXX. W 8b jest zmieniony i pozbawiony 4 wyrazów. W t. mas. czytamy: ויפרה. W w. 9 wyraz אדם jest chyba objaśnieniem następnego wyrazu, a więc: 'ręce ludzkie'. W w. 20 czytamy: 'i chodźcie', zamiast mas. 'razem', co w kontekście nie ma uzasadnienia.

Prorok niejednokrotnie umieszcza 2 lub 4 czasowniki bezpośrednio po sobie.

W 46,1b nastęrcza trudności. 'Wasze brzemiona naładowane, to ich danina(?)'. Ostatni wyraz rękopisu jest niejasny, może powstał z משא לעיפה 'ciążar zmęczonemu' (dom. „bydłu"). W w. 10b ostatni wyraz ma być w 1 os. 1. p. W w. 13 pierwszy wyraz czytamy jako przymiotnik, a nie jako czasownik Pi.

¹² Por. pod ⁸, str. 296.

¹³ Tamże, str. 323.

W 47,2 'twoje poly', mas. ma: 'poly'. W w. 8 przedostatni wyraz: 'zobaczę', mas. ארע 'poznam'. W. 12 jest zmieniony; ma dodatek: 'i aż dotąd', jednocześnie brak 5 wyrazów.

W 48,11: 'jestem bezczeszczoney', lepszy tekst niż mas.

W 49,5: 'twój Stwórca'. W w. 7: 'twój odkupiciel'; 'wyrzutki ludu' (nie l. p.). W w. 9 lepszy tekst: 'na wszystkich (tak mają LXX) górach'. W w. 24 na początku jest nieosobowe: 'czy zabierają' (imperf. Kalu zam. pass.) i 'czy jeńcy potężnego (czytam עריץ wg LXX i D u h m a¹⁴ oraz w. 25) władcy ratują się ucieczką?'.
 W 50,6 למטלים od טול 'ciskać, rzucać', mas. 'wyrwywającym'.

W 51,2 והאפרהו ze względów rytmicznych jest zbyt ciężkie. W w. 9 המוחצת (por. Ijob 26,12) proponuje D u h m¹⁵ part. Kalu: 'które rozbiło'. W w. 11 ופזורי 'i spłoszeni', lepszy tekst ma mas. W w. 14 צרה od צור II 'zamknięty', a nie 'skrzywiony', jak jest w mas. W w. 18 מנחל znaczy prawdopodobnie to samo co מנהל. W w. 19 ינהמן jak w przekładach starożytnych: LXX, Syr., T., V.

W 53,3 נבוזהו tekst lepszy niż mas. W w. 9b וערמן 'białodrzew'; ze względów rytmicznych ten dodatek wynikający z zamiany kilku liter jest niepotrzebny. W w. 10a jest: ויחלהו 'i przebił go', zamiast mas. 'i dotknął go chorobą'. Lekcja rękopisu nawiązująca do w. 5a jest lepsza. W w. 11 dodatek אור jest konieczny, jest on także w LXX. W w. 12b lekcja mas. jest lepsza.

W 54,11 lekcja rękopisu 'niespokojna' odpowiada także tekstowi LXX.

W 56,5 להמה (jak w dawnych przekładach), mas. לו jest nieodpowiednie. W w. 12 ונקח (jak w Targ.) l. mn. zamiast l. p. mas., drugie słowo w. 12a także jest w l. mn. Forma powyższa może być Nifalem.

W 59,13 czytam והגוא 'i zmyślają'.

W 60,7 czytam על לרצון jak w przekładach LXX, L, Targ., Syr.

W 61,7 jest 2 os. l. mn. jak w w. 6. Czytam: 'odziedziczycie'; w mas. jest: 'odziedziczą'. W w. 10b t. mas. w wyrazie יכהן daje lepszą podstawę konjektury tekstowej.

W 62,10b jest inny tekst: 'potknięcia, mówcie pośród narodów'. To odpowiada kontekstowi. W w. 11a jest: 'ogłaszajcie', co lepiej odpowiada myśli w. 10 i 11.

W 64,1 עמסים ma prawdopodobnie to samo znaczenie co mas. המסים. W w. 5b: 'i wędneliśmy' (imperf. Kalu), a nie imperf. Hif. słowa בלל¹⁶. W w. 6b ותמדנו 'i wydałeś nas'. Tak mają LXX, L, Targ. i Syr. W w. 8a jest לעת 'czasu łaski' (jak w LXX). W w. 9b jest: 'Syjon stał się jakby pustynią'.

W 65,1a jest: 'prosił mnie' (tak i w LXX, L, Syr.). W w. 2a jest: סורה 'odstępstwo'. W w. 3b jest: 'i oczyszczają (?) ręce na kamieniach', t. mas. lepiej odpowiada treści. W w. 4b jest: 'i polewka' (tak i Kere mas.), wyraz mas. 'kromka' nie odpo-

¹⁴ Por. pod ⁸ str. 376.

¹⁵ Tamże, str. 385 (jak uwaga ¹⁰).

¹⁶ Por. pod ², str. 41, por. także pod ¹¹ i D u h m, str. 472.

wiada myśli wersetu. W w. 11b ostatni wyraz jest pod względem graficznym podobny do mas. W w. 16a por. uwagę pod (c). Różnice w wyrazach. — str. 140
 * W 66,15a jest: וּבְסוּפָה 'i w burzy'; to odpowiada wyrażeniu באש w I połowie w. 15a. Wszystkie inne warianty nie są istotne.

Zmiany tekstowe, ich charakter i ilość nasuwają przypuszczenie, że powstały jeszcze w okresie, gdy nie było miarodajnego tekstu, ustalonego na podstawie wzorowych rękopisów. Mamy więc do czynienia z tekstem zasadniczo identycznym z tzw. *t. receptus*¹⁷; liczne odchylenia świadczą o niezwykłym znaczeniu rękopisu w liturgii. Do celów liturgicznych dostosowano całe wersety lub ich części, dobie-rano odpowiednie wyrazy, aktualizowano treść przez stosowanie trybu nakazu-jącego lub czasu niedokonanego (imperf.). W doborze wyrazów, w stosowaniu pewnych form gramatycznych i odmiennych zasad następstwa czasów można upatrywać ślady odrębnego dialektu hebrajskiego, i to judzkiego. Ze względu na brak materiału porównawczego nie można bliżej określić charakterystycznych cech tego dialektu.

Chronologia zwoju Izajasza

Zbiór znalezionych rękopisów, do których należą podstawowe pisma sekciarskie, także nam przypuszczać, że mamy do czynienia z rękopisami sekty, która zabezpieczyła je w grocie w okresie prześladowań. Czy byli to Eseńcy¹⁸, którzy według Pliniusza Młodszego (*Historia naturalis* 5, 17) mieli swą siedzibę nad Morzem Martwym, czy też jakaś sekta zelotów żydowskich, wojowniczych, tego jeszcze nie można ustalić.

Badania paleograficzne, przeprowadzone przez dra Trevera i niezależnie od niego przez dra S. Birnbauma, potwierdziły daty chronologiczne, podane przez Albrighta, Burrowsa, Sukenika i Ginsberga. Dr Trever brał pod uwagę różne napisy od III w. prz. Chr. do II w. po Chr. (np. napisy z Dura Europos) i doszedł do wniosku, że zwój Izajasza pochodzi (np. z okresu od 125 — 100 prz. Chr. i jest najstarszym rękopisem groty¹⁹. Birnbaum ustala chronologię rękopisu na lata 200 — 150 prz. Chr. Chronologii nie można dokładnie podać ze względu na brak materiału porównawczego. Powyższe wyniki zostały potwierdzone przez badania archeologiczne materiału pochodzącego z groty. Jest jeszcze jeden szczegół ważny dla chronologii zwojów. Mianowicie w *Komentarzu do księgi Abakuka* w rozdz. 1 komentator wiersza 6 wyrażenie כתיים (odnoszące się do mieszkańców Cypru) stosuje do Greków (a więc do

¹⁷ O powstaniu tzw. *textus receptus* por. ks. Archutowski J. *Historia i krytyka tekstu hebrajskiego Starego Testamentu*, 1938, str. 141 — 144.

¹⁸ Molin G., *Die Rollen von 'En Fešha und ihre Stellung in der jüdischen Religionsgeschichte*, Judaica, 7 Jahrg. Heft 3, str. 161 — 213.

¹⁹ Trever J. C., *Those amazing Dead Sea Scrolls*, por. Bulletin of the United Bible Societies, 1950, First Quarter, str. 40 — 42.

diadochów syryjskich), którzy przychodzą z wielkim wojskiem, by zniszczyć i złupić miasta. Dupont-Sommer²⁰ wyrażenie *Kittim* tłumaczy: 'Rzymianie', przy czym wskazuje na szereg aluzji księgi do wypadków z czasów wojny domowej od r. 63—40 prz. Chr. Ginsberg²¹ łączy rękopisy z początkiem powstania gminy Nowego Przymierza w Damaszku sięgającym czasów makabejskich lub przedmakabejskich. Kahle²² natomiast uważa, że rękopisy zostały zabezpieczone w jaskini w dobie walki purytan żydowskich o czysty, miarodajny tekst żydowski i tradycję żydowską, która później została skodyfikowana w Misznie. W toku tej walki usunięto wszelkie naleciałości kultury greckiej, którymi były dokumenty rodzimej tradycji religijnej (np. LXX, apokryfy, pseudepigrafy itd.). Tym się tłumaczy niezwykle staranne zabezpieczenie dokumentów sekty, które trzeba było usunąć. Stało się to pod koniec I wieku lub na początku II wieku naszej ery. Gdybyśmy nawet ten okres przyjęli jako podstawę chronologii ukrycia rękopisów, mielibyśmy mimo wszystko — jeśli chodzi o księgę Izajasza — najstarszy jej rękopis, gdyż dotychczas znany pochodzi z r. 895 naszej ery.

Lecz dane archeologiczne i paleograficzne każą nam przenieść powstanie zwoju na koniec II wieku przed Chr.

Znaczenie rękopisu jest ze wszech miar wielkie. Jest on bardzo ważnym dokumentem językowym i tekstowym. W dziedzinie ortografii, fonetyki i morfologii zawiera on szereg cennych przyczynków do historii języka hebrajskiego w dobie przed Miszną²³. Pod względem tekstowym reprezentuje pewną recenzję, a nie wierny odpis oryginału. W stosunku do tekstu masoreckiego ma dużo odchylen i wariantów, które jednakowoż mają charakter dowolny. W badaniach nad tekstem księgi Izajasza nie będzie można przejść do porządku dziennego nad tym rękopisem²⁴.

²⁰ Dupont-Sommer A., *Aperçus préliminaires sur les manuscrits de la Mer Morte*, Paris 1950.

Dupont-Sommer A., *Les Manuscrits de la Mer Morte*, Paris 1950.

²¹ por. pod 19.

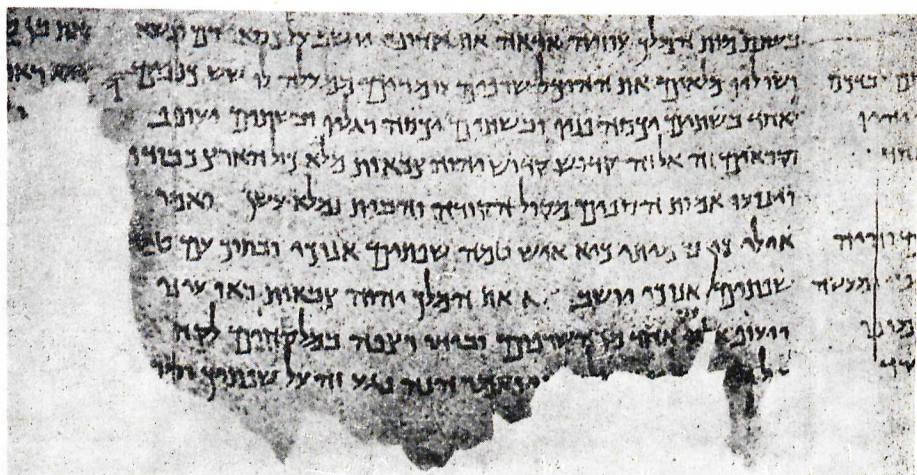
²² Kahle P., *Theologische Literaturzeitung* 1949, 2; 1950, Nr 9, 537—542.

— *Die hebräischen Handschriften aus der Höhle*, Stuttgart 1950.

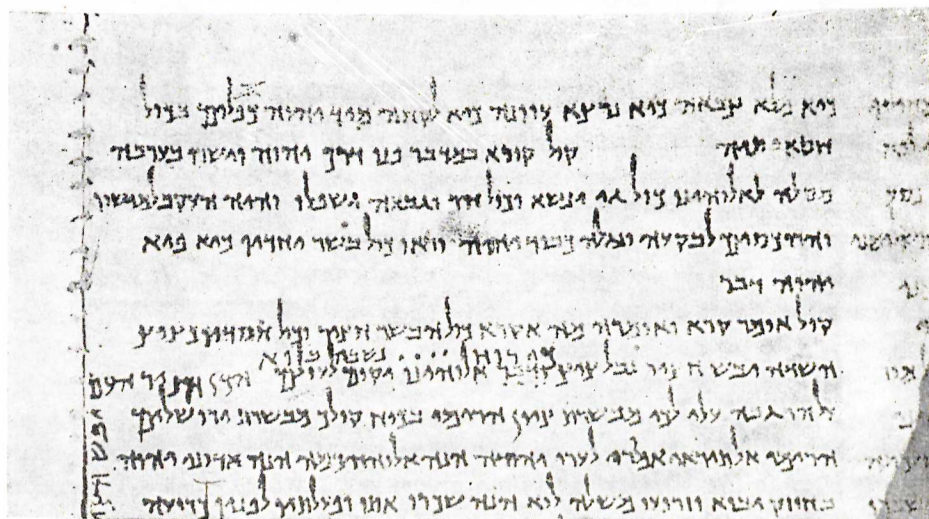
— *The Age of the Scrolls, Vetus Testamentum*, Jan. 1951.

²³ Baumgartner W., *Was wir heute von der hebräischen Sprache und ihrer Geschichte wissen*, Anthropos, Band XXXV/XXXVI, 1940—41, str. 593—616.

²⁴ *Biblia Hebraica*, wydawnictwo Württemberskiego Instytutu Biblijnego w Stuttgarcie, w 7 wydaniu już uwzględnia rękopis Izajasza z Ain Fešha.

Iz. 6,1—7.

Iz. 40,3—10.

